

Za vegetaciju na šumskom drveću spomenuo sam već u prvom poglavlju, da je zastupana gotovo u svim opisanim epifitskim zadrugama montane i subalpske zone. Prema svemu mogao bi se načiniti ovaj pregled vegetacije lišajeva na sjeverozapadnim crnogorskim planinama:

<i>Physcietum caesia</i>	}	otvoreno	}	na kamenu	}	vapnena podloga
<i>Caloplacetum elegantis</i>						
Zadruga sa <i>Verrucaria</i> vrstama — sjena	}					
Zadruga ljuskavih lišajeva (<i>Psora</i> , <i>Dermatocarpon</i>)						
Facijesi zadruga višega bilja sa <i>Cetraria nivalis</i> , <i>C. juniperina</i> <i>Thamnolia vermicularis</i>	}	na tlu				
<i>Aspicilietum cinereae</i>						
<i>Lecanoretum subfuscae</i>	}	na trupovima	}			bukve
<i>Lobarietum pulmonariae</i>		lokalno				
<i>Parmelietum</i>	}	u krošnji	}			bukve, jele i smreke
<i>Usneetum</i>						
Zadruga sa <i>Anaptychia</i> i <i>Ramalina</i>	}	na trupovima	}			jele i smreke
<i>Parmeliopsidetum</i>						
<i>Cetrarietum pinastri</i>	}	na trupu i granama	}			smreke, jele i planinskog bora

Buduća lihenološka istraživanja na našim visokim vapnenim planinama (na pr. na Durmitoru) pokazat će, da li će se broj dosada nađenih zadruga uvećati.

U Zagrebu, 15. oktobra 1931.

Dr. Fran Kušan

Istraživanje starina u Biogradu na moru i u njegovoj okolini.

I.

Historička je važnost mjesta Biograda na moru odavna poznata, a ponajviše i proučena, te su gotovo sve znatnije isprave već i objelodanjene, dok naprotiv strateška važnost toga položaja

i njegovih spomenika nigdje nije istaknuta ni osvijetljena. U jednoj samo staroj i već odavna zaboravljenoj knjižici, ili bolje bilježnici, pomenuta je tek onako izdaleka strateška važnost toga položaja, koji je mletačka Sinjorija nastojala prisvojiti ili, ako to ne bi bilo moguće, razoriti i uništiti. I otkada bijaše položaj Biograda u hrvatskim rukama, trajala je ta najeзда, a g. 1126. upravo ga uništio mletački dužd Domeniko Michieli. Pošto su Mlečani posve zaposjeli Dalmaciju, počele se opet na ovome mjestu podizati kuće i druge zgrade, i to u takvom broju, da su novi stanovnici naskoro sagradili i župnu crkvu, posvećenu zaštitnici zadarske biskupije Sv. Anastasiji, pod čiju je vlast tada Biograd potpao, budući da je biskupija biogradska bila ukinuta, a njezino sjelo preneseno u susjedni Skradin.

Ovo mjesto, koje se stalo dizati na ruševinama staroga Biograda, nazvali su stanovnici Stari grad ili Biograd (Zara vecchia), koji bijaše već opasan prilično jakim zidom, a donekle su bile popravljene stare zidine, koliko su još izvirivale. To bijaše god. 1571. za proveditura Luigija Grimanija, kad su Turci počeli žestoko navaljivati. Osobito im je bio na zubu Biograd radi svoga položaja na moru između Zadra i Šibenika, a to stim više, što je susjedna Vrana bila već pod turskom vlašću. Tako posta i Biograd utočište i zaklon izbjeglicama, koji su odavde malo po malo prelazili i na otoke.

Biograd, koji stoji nasuprot otoku Pašmanu na desnoj strani tijesnog ulaza u Zadarski konal, bio je dakle ne samo ključ već upravo i vrata svakome, koji bi htio ući u Zadarski konal ili prijeći u sjevernu Dalmaciju. U stara rimska vremena bijaše prvo takvo mjesto na jugu od Biograda Pakošteni luka ne samo zaklonište već i prolaz u čitavu sjevernu Dalmaciju: u ravne Kotare i zelenu Bukovicu. To pokazuju još i danas stari lučki zidovi od netesanih kamenih balvana, podignuti za obranu od žestoke južine, koja ovamo nasrće iz otvorenog Jadrana. Za obranu toga čitavog položaja podigao je Bizant utvrde na suprotnom otoku Vrgadi, nekadašnjoj Lumbrikadi, za koji piše Konstantin Porfirogenit da je jedino naseljeni otok u liburnijskom arhipelagu. Kao najjužniji od arhipelaga čuva ujedno i ulaz u Zadarski konal, bilo to sa otvorenog Jadrana, bilo sa južne Dalmacije.

Pakoštani, rimska Blandona, sravnjena bijaše već za provale barbara sa zemljom, koja još i dandanas čvrsto pokriva te drevne

ostatke, a luka zamuljena i napuštena nije više mogla služiti prvo-bitnoj svrsi, a to stim manje, što je čitavo zaleđe bilo u hrvatskim rukama, a samo Zadar s otocima pod bizantinskom vlašću kao posebna tema. Sudeći po raznim još neistraženim ostacima, položaj današnjeg Biograda bit će bio naseljen hrvatskim življem, i to iz plemena Mogorovića, a kasnije sa Vranom došao u posjed samih kraljeva. Vladari su naskoro upoznali stratešku važnost toga položaja, te su ga prema tome izgradili i učvrstili. Tako je Kralj Petar Kresimir uza svoje kraljevske dvore podignuo razne svjetovne i bogoštovne zgrade. Među svim tim novim objektima isticala se osobito opatija Sv. Ivana Krstitelja, koju je kralj osnovao i podignuo na početku g. 1059. te ju kasnije veoma bogato obdario, kako se vidi iz dotične isprave.

Iz navedenoga se razabira, kakvu je važnost imala rečena opatija, i to ne samo kao kraljevska zadužbina i osobiti znak tadašnje kulture već osobito kao građevni spomenik prvoga reda. To je i pravi povod moga dvogodišnjeg rada (1928/29). Glavno mi je bilo tačno istražiti sve ono, što bi moglo služiti, da se dobije jasna slika kako same građevine, tako i onog utjecaja, koji je ona imala na susjedne ili druge istodobne zgrade. S jednom riječju: koju je ulogu imala ta kraljeva zadužbina u povijesti umjetnosti? Kod toga sam se na povjesne činjenice obazirao samo toliko, koliko one služe pomenutoj svrsi.

Opatija sa crkvom bijaše za desetak godina gotova, jer se g. 1076. spominje njezina posveta. Ali s iščeznućem kraljeva domaće krvi nastali su kobni dani kako za sam Biograd, tako i za pojedine njegove dijelove. Već g. 1116. dužd Ondelaf Faliero osvojio Biograd i lišio ga obranbenih zidova, a g. 1126. bio je ponovo zauzet i do temelja razoren. Stanovništvo, raspršeno na sve strane, zaklonilo se što u Zadar, a što u Skradin, kamo se utekla i biskupija. Samostani, koji nijesu bili napušteni, preselili su se u Zadar, a redovnici samostana Sv. Ivana Krstitelja, monasi reda Sv. Benedikta, prešli su na svoj posjed na susjednom otoku Pašmanu i to upravo nasuprot Biogradu, na brdu Čokovcu. Tamo bijaše od starine crkvice posvećena SS. Kuzmi i Damjanu, uz koju nadogradiše samostan, koliko nijesu imali mjesta u utvrdi uz crkvicu. No glavni posjed opatiye Sv. Ivana Krstitelja Rogovo stoji na kopnu iznad sadašnjega mjesta Sv. Filipa i Jakova. Darovao ga je opatiji kralj Petar Kresimir, i opatija se dalje na-

zivala Rogovo, ili po novom svome obitavalištu opatija SS. Kuzme i Damjana na Čokovcu ili Tkonu, jer samostan stoji dva kilometra na sjeverozapadu iznad sela Tkona.

Istraživanja dakle morala su se protegnuti i na suprotni otok Pašman, pa na okolišna mjesta, osobito na posjede bivše opatije, napose okolinu posjeda Rogovo.

Najprije sam preduzeo rad u samom Biogradu, gdje sam već i prije sa pok. drom. Jelićem istraživao kako teren, tako i druge razne vidljive ostatke. Ali poslije razmaka od 30 godina nije se moglo upravo ništa više novo utvrditi; sve je još danas onako, kako bijaše prije pedeset godina! Grad je g. 1126. bio tako temeljito razoren, da su se gdje gdje mogli ustanoviti samo ostaci zidova. Oznaka pak pojedinih mjesta počiva samo na pričanju. Tako se priča, da je opatija i crkva Sv. Ivana Krstitelja bila na mjestu današnjeg »Kaštela« Matkovića, jer je neki zovu i »convento di Castello«. A zgrade Matkovića sa kulom jedine su u Biogradu, koje bi se mogle nazivati »Kaštelom«. Niti najtačnijim pregledanjem zida i drugih ostataka nije se moglo apsolutno ništa opaziti, što bi i izdaleka podsjećalo na starodrevnu tu opatiju. Ostaci gustjerne, koji su vezani sa kulom, po predaji bi pripadali opatiji, ali pri pomnom istraživanju vidi se, da su to kasnije radnje, ali svakako starije od XVI. stoljeća.

Razni oni kameni fragmenti, koji su sada pohranjeni u općinskoj zgradi, potječu iz raznih mjesta, kako iz samog Biograda, tako i njegove bliže okoline, ali niti na jednom nije naznačeno mjesto, odakle je. Svakako ima komada, koji nesumnjivo potječu iz opatije Sv. Ivana i koji se mogu samo po izradi odrediti kao takvi. Ti su komadi osobito značajni i zanimljivi, te bi već i radi njih bilo od najvećeg zamašaja strukovno iskopavanje i istraživanje onoga mjesta, jer bi se time očigledno dokazalo, na kojem visokom stepenu kulture bijaše tadašnji hrvatski narod i kako važnu ulogu je igrala baš u ono doba Dalmacija u internacionalnom umjetničkom životu. Bez sustavnog iskopavanja i bez tačnog istraživanja dotičnih mjesta ne može se zasad odrediti položaj ove opatije.

Da se uzmognu bar donekle utvrditi glavni podaci opstanka opatije, bilo je potrebno prije svega istražiti bivše njene posjede, a među njima naročito Rogovo. Ni ovdje se nije našlo ništa novo, već je sve onako, kako je to pok. dr. Jelić napisao u svojim: »Povjesno-topografskim crticama o biogradskom primorju« (Vjesnik

hrv. arh. društva, nove serije sveska III.), gdje je i spomenuto moje stručno mnijenje o zgradama i o vremenu njihova postanja. Na istome su mjestu navedeni i svi posjedi, koji su potpadali pod upravu rogovske opatije. Samo je čudno, što pok. dr. Jelić u svojim crticama nije spomenuo i stari onaj natpis, koji se još i sada nalazi na nadvratniku grobišne crkvice na Tukljači i koji još nije pročitani. Važan je to i veliki natpis, jedan od najvećih iz našega starijeg doba, na njemu se napominju Mogorovići i godina 846 (?). Po tom bio bi to najstariji natpis iz naše povijesti. Njegovim čitanjem muče se stručnjaci već nekoliko godina, i nije se mogao odgonenuti čitav sadržaj, već se pročitao samo nekoliko riječi, jer je kamen od vremena i kiše vrlo oštećen.

Ako Biograd i Rogovo nijesu dali za istraživanje osobitoga tehničkog i umjetničkog materijala, to je tkonska opatija, kamo se poslije razorenja Biograda preselila opatija Sv. Ivana Krstitelja, podala stim više i bolje građe. Drevna je crkvice SS. Kuzme i Damjana stajala na vrhu brežuljka Čokovca ponad sela Tkona. Kraj nje bijaše već u stara vremena podignuta zgrada kao kaštel, koji su redovnici uvećali, da im služi za obitavanje. Ovaj novi samostan benediktinaca SS. Kuzme i Damjana veoma je napredovao bogatstvom i posjedima. Bio je središte glagoljice i hrvatskog bogoslužja.

Godine 1346. bijaše samostan na Čokovcu od Mlečana potpuno razoren, a njegovi posjedi oštećeni i uništeni. Osobito je ovoga puta stradao glavni posjed Rogovo. Kako je to bilo baš u vrijeme ljute borbe između Mletaka i ugarsko-hrvatskoga kralja Ljudevita I., to je vjerojatnije, da je samostan nastradao više radi svoga strateškog položaja, negoli radi pizme i neprijateljstva. Ta samostan na Čokovcu bijaše branič ulaza u Zadarski konal!

Samostanci naskoro podigoše samostan i crkvicu i popraviše štete na posjedima. Ali kratko trajaše to usprkos papinoj zaštiti! God. 1357. Mlečići ponovo osvojiše samostan i razoriše sve do temelja i ne osta ni kamen na kamenu, a isto tako učiniše i sa posjedima. Ali g. 1369. podiže novi opat fra Petar Zadrani iznova kako čitav samostan i crkvu, tako isto i dvorac na Rogovu i popravi sve štete, što bijahu nanese opatiji. Opatija i samostan podigoše se kao fenič ptica iz ruševina i pepela, još ljepši i moćniji, kako se to lijepo vidi po ostacima, koji se sačuvaše iz onoga doba. A toga je prilično mnogo! Od samostana je glavno, što je sačuvano,

crkvice sa prekrasnim glavnim ulazom i ostalim dijelovima (vidi priložene slike 1, 2). Baš ovi ostaci veoma su važni kako radi svojih lijepih i originalnih oblika, tako i radi majstora, koji su ih izveli.

Samostan sa crkvicom i uzgrednim zgradama, kako se vidi iz slike 3, zaprema čitavi vrh 90 metara visokog brežuljka na lijevoj strani ulaza u Zadarski konal. Kako se razabira iz slike 4, to je oveći skup zdanja, od kojih su još sada u upotrebljivom stanju srednji dio sa blagovalištem i crkvice, koji se dijelovi osobito ističu iz okolišnih ruševina. Sa zapadne i sjeverne strane oko crkvice proteže se velika i dobro ozidana ograda, koja je u svoje vrijeme služila samostancima za groblje. Iz te ograde ulazi se preko šest stepenica u malešnu crkvu, koja je orijentirana prema istoku. Desno od crkvenog ulaza nalazi se također ulaz u središnje samostansko dvorište, sa kojega se ulazilo nalijevo preko osim stepenica na pobočna crkvena vrata, nad kojima se nalazi mramorna ploča sa dobro sačuvanim natpisom utemeljitelja; nadesno je mala terasa nad samostanskom bistjernom. Kod samostanskog ulaza nalazi se predvorje sa stepenicama do prvoga poda, ispod kojih je ulaz u blagovaonicu i desno u jednu prostoriju, koja je služila kuhinji kao predvorje te se nalazila tik do blagovaonice. Iz blagovaonice (tri posljednja prozora na glavnoj zgradi) ulazilo se u maleni, ali jako presvođeni prostor, koji je svojevremeno služio kao podrum, a iznad ovoga stere se prostrana terasa sa prekrasnim vidikom na Pašmanski konal i na suprotnu ravan i okoliš Vranskog jezera, koje se razabira kao tanka vrpca iza oniskih brežuljaka.

U zapadnom kutu blagovaonice uzlazi se nekolikim stepenicama u svođenu sakristiju, iznad koje se diže zvonik, komu se vidi tek gornji vrh do crkvice. Iz sakristije se tada ulazi, također preko stepenica, u svetište crkvice. To je svetište, kako se vidi iz slike 2, presvođeno križnim svodom, koji počiva na rebrima veoma jednostavnog profila. Svetište je 3'88 m široko a 4'80 m dugo i jednom se stepenicom silazi do razine; na njoj su se desno i lijevo nekada dizali oltari, kojih je nestalo u posljednjih pedeset godina, kao i velikog, naslikanog krsta nad ulazom u svetište. S ove se razine spuštalo dvjema stubama do crkvene razine, koja mjeri 8'75 m u dužini i ima 5 m čiste širine. Pobočni crkveni zidovi razdijeljeni su trima pilastrima na četiri uska polja, na kojima su se po svojoj prilici jednoć dizali ćemer, noseći stropne grede. Kako se već na-

velo, glavni i najznačajniji arhitektonski dio, glavni ulaz, svršava se udubinom šiljata luka, u kojemu se još i sada nalazi kip okrunjene Majke Božje sa djetetom na krilu. Desno i lijevo bilo je mjesto za dva sveca pokrovitelja, po svoj prilici SS. Kuzme i Damjana, ali od kipova su ostale samo podnoške, na kojima su oni stajali.

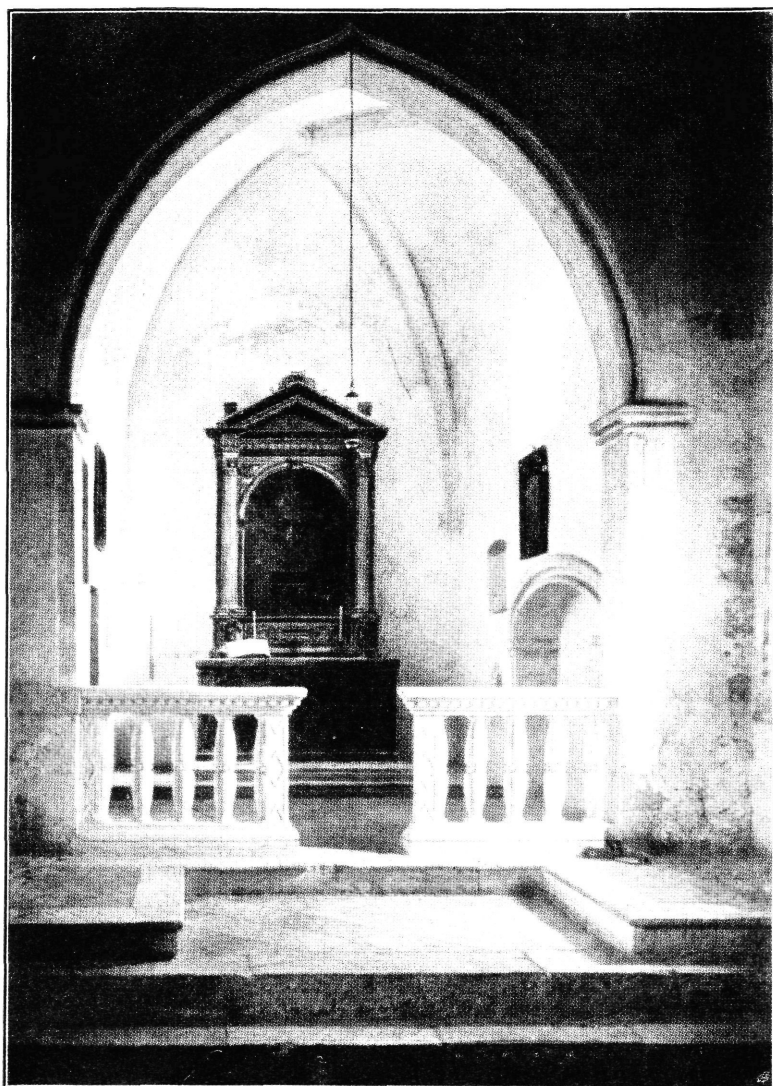
Velika je šteta, što je nestalo tih kipova, jer bi oni sa kipom Bogorodice, kao i sa čitavim ukrasom ovoga portala, bili veoma važna karika u nizu umotvorina iz ovoga doba, koje nam svjedoče, da je baš u drugoj polovini XIV. stoljeća cvala u ovoj okolini, a napose u nedalekom Zadru, a možda baš i pod okriljem obrazovanih opata, umjetnička škola, koja je još dosad nepoznata i na koju je pisac skrenuo pažnju u svome djelu »Crkva i samostan Sv. Krševana u Zadru«. Važnost je ove škole upravo svjetska, jer iz nje su kasnije izašli oni umjetnici, koji su utjecali i na razvoj renesanse u Italiji, kako to u svojim djelima dokazuje dr. Patzak. Zasad je dovoljno samo napomenuti, da su iz te škole izašli Đorđe Matijević Zadranić i Lucijan Vranjanin. Ovo bi bio onaj izvor umijeća, koji se kasnije u Italiji podigao na tako visoki stupanj savršenstva. Raznosioci pak toga sjemena bijahu oni naši ljudi, koji poslije potpune okupacije Dalmacije od Mlečana nijesu više mogli naći zarade kod svoje kuće, već su morali obijati tuđe pragove, ali njihova se imena spominju sa poštovanjem unatoč pogrešnom i tendencioznom prikazivanju tadašnjih i sadašnjih talijanskih pisaca.

Za tu svrhu i za bolje prosuđivanje rogovskih spomenika morala se i mora se još tačnije istražiti i ostala okolina samostana na Čokovcu, kao što je selo Tkon, zaselak Ugrinići, samostan Sv. Frane i druga razna mjesta na otoku i na suprotnom kopnu. Rezultat toga rada, kako se vidi, dosad ne bijaše bogzna koliki, jer bez sustavnog istraživanja i kopanja nema valjanog uspjeha. A baš ovo sustavno istraživanje Biograda i njegove bliže i dalje okoline morala bi biti jedna od prvih i najglavnijih zadaća naših naučnih ustanova.

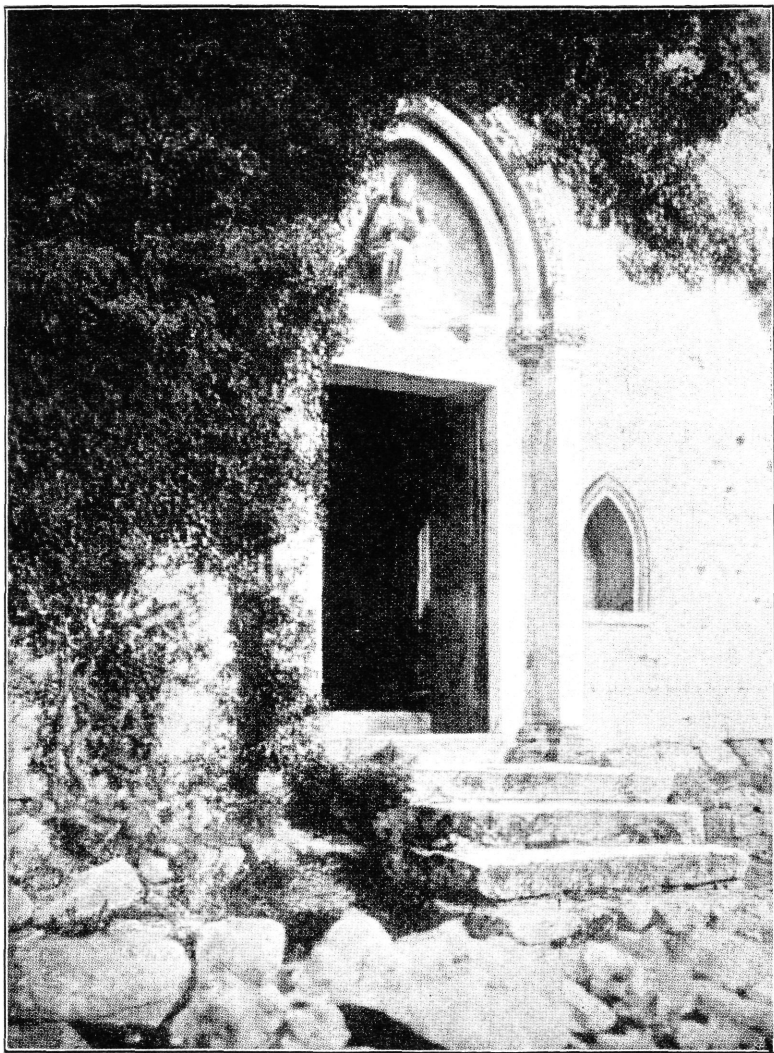
II.

U drugoj polovini mjeseca septembra g. 1930. uputio sam se preko Knina i Šibenika u Biograd na moru sa zadaćom, da u njemu i njegovoj okolini ponajprije provjerim i istražim sve one ostatke,

Arh. Ćiril M. Iveković: Istraživanje starina u Biogradu na moru.

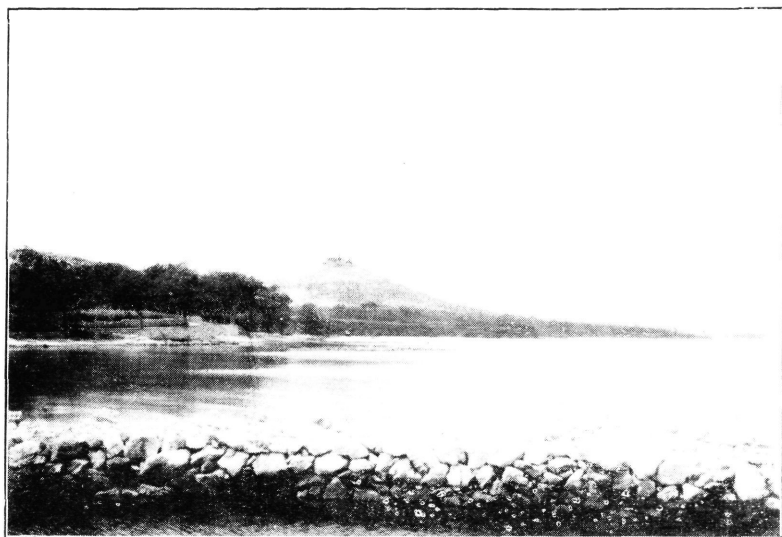

Sl. 1. Unutrašnjost crkve SS. Kuzme i Damjana u Čokovcu.

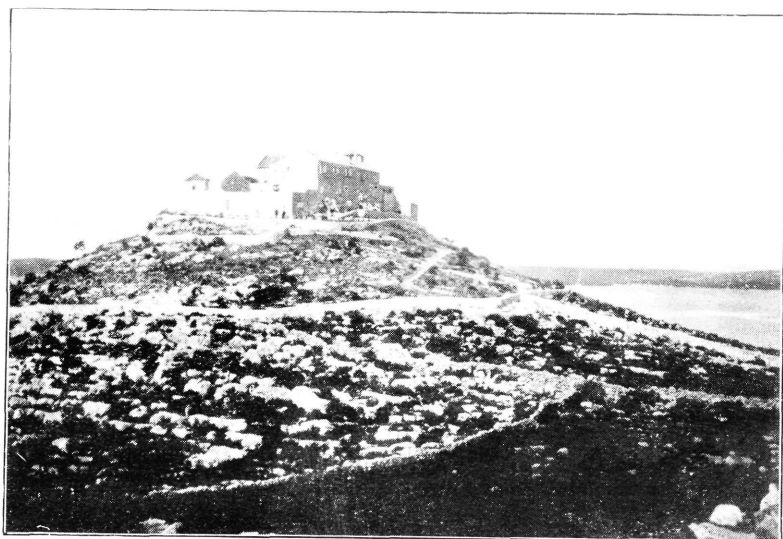

Sl. 2. Glavni ulaz u crkvu SS. Kuzme i Damjana u Čokovcu.

Arh. Ćiril M. Iveković: Istraživanje starina u Biogradu na moru.

Sl. 3. Pogled na opatiju SS. Kuzme i Damjana od sela Tkona.

Sl. 4. Opatija SS. Kuzme i Damjana na Čokovcu.

koji se nalaze u pohrani općinskoj, a zatim ponovo pretražim i snimim one ruševine i zidove, koji bi mogli potjecati od samostana.

Dobrotom i susretljivošću g. načelnika biogradskog dao sam najprije razvrstati kamenje, koje je bilo deponirano u općini, i izlučio sve ono, što bijaše rimsko ili kasnije, te uzeo samo ono u pretres, što je bilo sredovječno od V. pa do XV. stoljeća. Sve to sam fotografirao i snimio bez obzira na provenijenciju i tada sam tek istražio one fragmente, koji su potjecali od samostana i crkve Sv. Ivana Krstitelja. Oni nijesu mnogobrojni, ali su zato znatni, jer nam tačno prikazuju prijelaz iz ranog romanskog doba u romansko. U njima se ogleda onaj pokret u umjetničkom životu, koji je nastao poslije pape Grgura VII. i događaja sa carem Henrikom IV. u Canossi. Osobito se pak ističe važnost tih fragmenata, ako ih usporedimo s jedne strane s onovremenim građevnim ostacima Zapada, a s druge strane sa ostacima sa Istoka (Škripú, Dafni i dr.). Ovdje se najbolje očituje uloga naših krajeva i naših umjetnika, koji su radili pod snažnom zaštitom naših domaćih vladara i bili neka duševna veza između ostarjelog Istoka i probuđenog Zapada.

Istražujući ostatke ove zadužbine morao sam na žalost utvrditi, da je malo ili nije upravo ni malo preostalo od onoga veličajnog zdanja, i da ovdje samo arheološko iskopavanje može donijeti konačnih i pozitivnih uspjeha. Obratio sam se radi toga ostacima ove zadužbine, koji su do nas doprli, ako i u izmijenjenom obliku, i ponovo sam skrenuo pažnju izravnim nasljednicima zadužbine Sv. Ivana Krstitelja, tako samostanu na brdu Čokovcu ponad Tkona pa onda ostacima Rogovske opatije. Samostan i crkvu SS. Kuzme i Damjana na Čokovcu opisao sam pod br. I. Sada sam tačno još sve ponovo preispitao i snimio fragmente natpisa, koji se nalaze u samostanu, u crkvi i u neposrednoj njihovoj blizini. Veću sam brigu i pomnju posvetio ostacima Rogovske opatije, a osobito preostaloj crkvi, koja, iako prilično izmijenjena, ipak sadržava bitno sve ono, što se moglo sačuvati od vremena i od ljudskog vandalizma.

Ponajprije sam se dao na kolacioniranje onoga natpisa, koji se nalazi na nadvratniku ulaznih vrati Gospine crkve u Tukljači, koji bi imao biti naš najstariji kameni natpis i na kojemu se spominje ime jednoga našeg domaćeg vladara, i to kneza Miroslava iz godine 846. No nijesam mogao sve tačno provjeriti i kolacioni-

rati radi veoma oštećenog natpisa i radi slabe svjetlosti, a nije mi bilo moguće nabaviti skele, da dođem do potrebne visine. Snimio sam natpis, kako se dalo, i crtanjem i fotografijom.

Dalje sam se bavio crkvicom Sv. Roka, koja je sagrađena na temeljima stare rogovske crkve Sv. Mihovila i koju je također pok. dr. Luka Jelić opisao u svojim povjesno-topografskim crticama Biogradskog primorja, ali se njegovi opisi moraju posve ispraviti. Prije svega ovu crkvicu nije podigao neki opat Aramer g 1374., kako to piše Jelić, već fratar Petar iz Zadra, kako izrije-kom spominje natpis (goticom) uzidan na lijevom zidu prezbiterija:

NARAT. HEC. SCRIPTURA. QVALITER. FRATER.
 PETRVS. DE. IADRA. DEI. ET APLICA. GRA. HVILIS.
 ABBAS. SCOR. COSME. ET. DAMIANI. IADREN. DIOC.
 CAPELLA. DNI. HANC. CVVA. A. FVDAMTO. EREX.
 ET. ECCLAM. RENOVAVIT. AD. LAVDE. ET. GLAM. DEI.
 OI. POTETIS. ET. DVLCISSIME. HAC. BEATISME.
 MATRIS. ET. VIRGINIS. MARIE ET I HOREM. sancti
 MICHAEL. ARCHANGEL. I. ANNIS. DNI. MCCC. lxx
 QVARTO. DIE. XVIII. MS. AVGVSTI. Et quarto pont
 IFICAT. SCISSIMI. I. HRO. PATRIS. ET. DM.
 GREGORI. PAPE. UNDECIMI.

Isto tako glasi i natpis nad lijevim ulaznim vratima crkve samostana na Čokovcu, te je ime Aramer posve izmišljeno, jer nije nigdje drugdje potvrđeno.

Kako je ova crkva, kao i čitava okolina, mnogo stradala od Turaka, ona je bila ponovo pregrađivana onako, kako stoji, i sada je posvećena Sv. Roku, radi kužne boljetice, koja je harala ovim krajevima. Po zidovima i po načinu zidanja može se tačno utvrditi vrijeme, iz kojega potječe neki zid ili neka radnja. A ponajveći dio zida, a osobito sjevernog zida i prezbiterija, potječe od popravka fratra Petra iz g. 1374. Iz toga vremena potječu i gotički okviri desno i lijevo od oltara, koji su služili lijevo za Sveto otajstvo, a desno za pranje ruku. Osobito se ističe spremište za Sveto otajstvo, koje se odlikuje elegantnom koncepcijom i veoma pažljivom izradom, a izrađeno je u školi, iz koje imamo i razne druge radnje

dobro uvježbane umjetničke ruke. Kad ovi natpisi ne bi jasno govorili o istovetnosti radnje ove crkve sa radnjama crkve samostana u Čokovcu, to bi sama ova radnja i duh njezin svjedočili o bujnom razvoju umjetnosti, a napose kiparstva, koje se je baš potkraj XIV. stoljeća razvilo do velikog savršenstva, tako da je škola mogla po svojim učenicima utjecati i na razvoj talijanske renesanse.

Potom sam obašao i proučio sve ostatke, koji su mogli potjecati iz Rogovske opatije, u selu SS. Filipa i Jakova i bližoj okolini. Uputio sam se i u dalju okolinu, kao Pakoštane, Vranu, otok Pašman i na otoke ispred Biograda u konalu, i napokon sam svršio s otokom Vrgadom.

U Pakoštanima sam snimio razne uokvirene grbove i glagolske natpise. Jedan je grb, iz godine 1487., veoma dobro sačuvan; ispod njega je natpis: M. † M.

Osobitu sam pažnju obratio starinskome lukobranu, naslaganom od golema i neobrađena kamenja, koji je od velikih južina branio luku, pristup u čitavu dalmatinsku Zagoru, sve onamo do Karina i do Burnuma. Lukobran zacijelo potječe iz rimskoga doba. Na mjestu, gdje sada stoji selo Pakoštani, moralo je u rimsko doba biti veliko naselje, kako pokazuju različiti i veliki ostaci zidova, mozaika i drugih spomenika, i svakako bi bilo potrebno da se jedared i ovo mjesto dobro i sistematički pretraži.

Odavde sam pošao starom cestom do prastare i glasovite utvrde Vrane, nekoć sijelo templara, a prvobitno krunsko dobro hrvatskih kraljeva, koje je kralj Dimitar Zvonimir darovao papi Grguru VII. za njegove poslanike. Po ukinuću toga reda g. 1312. prijeđe ovo dobro i opet u vlast kraljevu, dok ga kralj Ljudevit I. nije darovao godine 1345. redu ivanovaca, među kojima je bio najglasovitiji prior Ivan Paližna. On je podigao ustanak protiv nasljednika kralja Ljudevita, udovice Jelisave i kćeri kraljice Marije. Ustanak bi naskoro skršen, i da obrani svoj položaj, Paližna se utječe bosanskome kralju Stjepanu Tvrtku I., koji osim Vrane zapremi i veliki dio Hrvatske i sjeverne Dalmacije. G. 1403. potpade Vrana pod vlast Ladislava Napuljskoga, koji je proda g. 1409. sa svojim pravom na Dalmaciju mletačkoj Sinjoriji za 100,000 dukata. Godine 1537. osvojiše Turci Vranu i okolinu i podigoše teške utvrde oko templarskog već utvrđenog grada, i Vrana postade sijelo begova Vranskih, od kojih se osobito istaknuo poturica, glasoviti Jusuf beg Mašković (1645—1671) rodом iz Vrane. Mjesto

se ponovo naseli, i Jusuf beg podigne između ostalih i veliki han nadomak goleme utvrde. Han još i danas opstoji čitav sa malo i to veoma neznatnim promjenama i jedina je turska gradnja, osim ono munare u Drnišu, u čitavoj Dalmaciji. Silne se ruševine ističu u Vrani i u najbližoj okolini. Veći je dio tih gradnja iz XVI—XVIII. stoljeća i ponajviše su turskoga porijekla, a rijetki su ostaci mletačke vlasti. Osobito sam se zanimao za grad vranski, već od prvog početka opkopan dubokom grabom, koja se napunjala iz obližnjeg vrela Bibe; ono je i danas u zajednici sa susjednim istoimenim vrelom onaj izvor, odakle će se provesti novi vodovod za Biograd, kako to bijaše i za rimskoga gospodstva. Danas to vrelo izbija velikom snagom u kamenu posudu nasuprot turskome hanu. Snimio sam sve ove ostatke, s osobitim obzirom na stari samostan Sv. Grgura, od kojega je ostao još i sada unutrašnji dio čitave tvrde sa velikom kulom po srijedi. Snimio sam i han i proučio i istražio sve, što se dalo i što bijaše otvoreno. Zatim sam se vratio i opet u Biograd, obašav usput i bližu okolinu do Furlanije i Jankulovice.

Bilo bi još koješta drugo i veoma zanimljivo da se pogleda, ali moja sredstva bijahu pri kraju, a imao sam još da istražim i pohodim otoke ispred Biograda i da obađem i otok Vrgadu. To su maleni i pusti otoci, zarasli što travom, a što niskim grmljem. Otoci Sv. Katarina i Babac nose svjetionike, pokazujući noću težak i pogibeljan put, koji vodi iz Zadra prema jugoistoku. (Kod otoka Bapca sukobila se dva mjeseca prije talijanska lađa »Morosini« sa našim »Karađorđem«.) Između oba ova otoka i svjetionika nalazi se po srijedi, a na protivnoj strani hrid »Cavata« sa svjetionikom, koji trajno svijetli, jer za bure nije moguće doći do hridi. To su najveći i najpoznatiji otoci, a ima ih mnoštvo manjih i neznatnih, kao što su Galešnjak, Bisaga, Komornik, Monton, Dušac, Ferić, Planac i napokon sasvim na jugu ostrvce »Radoslavov kamen«, gdje je po pričanju bijedni kralj Radoslav čekao latinsku galiju, da ga poveze u Rim i tako spasi od razbješnelog i nezahvalnog sina Sejslava. Velika većina pomenutih školjeva pusta je i neobrađena, ali se gotovo na svakome nalaze tragovi negdašnje kulture. Tako je na pr. na Feriću sačuvan veliki odlomak jednog kamenog svoda, koji je bio dio bistjerne neke rimske vile; njeni su zidovi rastreseni po čitavom otočiću, a grobovi se nalaze usječeni u živu liticu, kako se sasvim dobro vidi ispod morske površine.

No najznamenitije je ostrvo Vrgada, udaljeno kojih 10 kilometara od Biograda i tako smješteno između otoka Pašmana i otočja od Mortera, da potpuno zatvara prolaz ne samo do Biograda već i za čitavi Zadarski konal. Stoga je razumljivo, da je istočno carstvo podignulo na tom ostrvu dobru obranu za svoju temu, a osobito za glavni njezin grad Zadar. Dobrotom ministra n. r. gosp. dra. Smodlake mogao sam sa motorom prijeći na otok, gdje smo se iskrcali u uvali Sv. Andrije i to upravo pod samom crkvom, koju sam prvi put obašao i snimio već godine 1908. Seljaci su je međutim tako temeljito »popravili«, da od stare one i lijepe originalne crkvice nije ostalo ništa do kostura. A i taj je kostur izobličen, jer se htjelo dobiti više prostora, te su zato lukove iznutra okresali tako, da je ostala samo dubljina ovih značajnih udubina. Bio sam sretan, što sam tu crkvu snimio onda, kad je bila još posve netaknuta! Snimio sam izvanjski izgled i onda se popeo strminom od crkve do gornjega ruba brežuljka, koji ima ovdje 63 m apsolutne visine. Na vrhuncu se nalazi maleni zaravanak, opasan sa sviju strana jako dobrim zidom, koji je na uglovima i na izloženijim mjestima pojačan velikim komadima okresana kamenja. Iz položaja se vidi, da to bijaše utvrđeno mjesto, koje je branilo nekoliko kuća iza svojih zidina; kako se priča, bio je ovdje i samostan eremita Sv. Đorđa sve do XV. stoljeća. Dakle se potvrđuje pričanje cara Konstantina Porfirogenita, da je Vrgada (Lumbrikada) bila jedini naseljeni otok u čitavom Zadarskom arhipelagu.

Kako se iz ovoga izvještaja razabira, okolina našega drevnoga i prijestolnoga grada Biograda na moru tako je važna i zanimljiva, da je veoma zahvalno polje za svakoga, koji se bavi poviješću ili proučavanjem razvoja umjetnosti.

U Zagrebu, 31. oktobra 1930.

Arh. Ćiril M. Iveković

Popisivanje, proučavanje i fotografijsko snimanje starih umjetnina u Hrvatskom Primorju i Dalmaciji.

Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti zaključila je još prije tri godine, da se umjetnine (starinske slike, slobodna plastika i predmeti umjetničkog obrta) u Hrvatskom Primorju i Dalmaciji u crkvama, samostanima i privatnom posjedu što prije popišu, naučno ispituju i fotografijski snime. Ova je njezina odluka